

AHMET MİTHAT'IN *NİZÂ-I İLM Ü DİN* ADLI ESERİNDE DİN VE BİLİM ÇATIŞMASI SORUNU

Prof. Dr. Vefa TAŞDELEN

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü
vefatasdelen@yahoo.com

Öz

Son iki yüzyılın en önemli tartışmalarından biri din ve bilim ilişkileri konusunda yaşanmış, konuya ilişkin başlıca iki görüş ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri bilimselliğe giderek ideolojik bir anlam da yükleyen pozitivist öğretisi, diğeri bu öğretisi karşısında bir söylem üretmeye çalışan manevi yaklaşımlardır. Pozitivist öğretisi çerçevesinde yazılmış, din ile bilim arasında çatışma ve uyumsuzluk olduğu tezini işleyen pek çok eser vardır. Bunlardan ikisi Fransız filozof ve araştırmacı Ernest Renan tarafından yazılan *İslam ve Bilim (L'islam et la science)* ve Amerikalı bilim ve kültür tarihçisi John. W. Draper tarafından yazılan *Din ve Bilim Arasındaki Çatışma (History of the Conflict Between Religion and Sciences)* adlı eserlerdir. Osmanlı aydınlarından Namık Kemal *Renan Müdafaaamesi*, Ahmet Mithat *Nizâ-ı İlm ü Din* isimli eserlerinde söz konusu görüşlerin eleştirisini yapmışlar; İslam'ın bilim, felsefe, eğitim, teknoloji gibi kültürel gelişimlerin karşısında olmak bir yana onları en yüksek derecede desteklemiş; müminleri okuma, anlama ve bilme konusunda hemen her fırsatta teşvik etmiş olduğunu dile getirmişlerdir. Bu çalışmada *Nizâ-ı İlm ü Din* adlı eseri bağlamında Ahmet Mithat'ta, din ve bilim çatışması konusu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Draper, Ahmet Mithat Efendi, Bilim, Pozitivizm, İslam Kültürü, İnkıraz.

THE PROBLEM OF CONFLICT BETWEEN SCIENCE AND RELIGION IN AHMET MİTHAT'S *NİZÂ-I İLM Ü DİN*

Abstract

One of the most important debates of the last two centuries has taken place in the issue of religion and science relations, two main opinions arise in regards to the issue. One of them is positivist doctrine that increasingly attributes an ideological meaning to science as well, the other are the immaterial approaches which try to produce a discourse against this doctrine. There are so many works that is written in frame of positivist doctrine, dealing with the thesis that there are conflict and incompatibility between religion and science. Two of those works are *L'islam et la science* written by the researcher Ernest Renan and *History of the Conflict Between Religion and Sciences* written by American science and culture historian John. W. Draper. The said apprehensions has been criticized in works of one of the Ottoman intellectual Namık Kemal in his work *Renan Müdafaaamesi (Statement of Renan Defence)* and Ahmet Mithat's *Nizâ-ı İlm ü Din (John Draper's translation of History of the Conflict Between Religion and Sciences with its added translation and critic)*; articulated that İslam is far from being against the cultural developments such as science, philosophy, education, technology; supported them at the highest degree; and encouraged the faithful in terms of reading, comprehending and knowing at every possible opportunity. In this article the problem of conflict between science and religion is searched in the context of *Nizâ-ı İlm ü Din*.

Keywords: Renan, Draper, Namık Kemal, Ahmet Mithat Efendi, Science, Positivism, Islamic Culture, Decline.

“Şimdi biz deriz ki mücadele dinin gerçeği ile bilimin gerçeği arasında değildir. O iki gerçeklik tek bir nesnedir. Her ikisi bir kandilden ışık almış yegâne nurlardır. Asıl çatışma, dini yanlış yorumlayanlar ile bilimi suiistimal edenler arasındadır. Bunlar varsınlar mücadeleyi nereye kadar isterlerse oraya kadar götürsünler.”

Ahmet Mithat

Giriş

Filozofların sıklıkla üzerinde durduğu gibi insan bilmek ve öğrenmek isteyen bir varlıktır; zira onun doğasında varlığa karşı bir ilgi ve merak, hayret ve hayranlık söz konusudur. Bu da beraberinde sormayı sorgulamayı getirmiştir. İnsan ne zaman ve nerede olursa olsun evreni, kendisini ve mevcudiyeti merak etmiş, bu konuda soruları olmuştur. Sorularını cevaplayabildiği sürece dünyayı güvenli bir yer olarak görmüş, kendisini kendi evinde hissetmiş; bilemediği, açıklayamadığı durumlarda ise içindeki tehdit altında olduğu duygusu güçlenmiştir. İnsan zaman içinde sorularını bazen mitoloji, bazen din, bazen felsefe, en nihayetinde de bilimsel bakış açısıyla cevaplamış, cevaplamaya çalışmıştır. Dönemden döneme açıklama tarzları değişmiştir. Sözelimi eski dönemlere baktığımızda varlığın mitoslarla, kozmogonilerle açıklandığını görebiliriz. M.Ö. 600’lü yıllarla birlikte varlığın rasyonel açıklanma biçimi olarak felsefe (Batı felsefesi) ortaya acıkmiş, Ortaçağda dini nitelikli açıklama tarzları baskın şekilde kendini göstermiştir. Modern çağla birlikte insanoğlu evrendeki işleyişi bilimsel olarak açıklayabilme yeterliğine ulaşmıştır.

Din ve bilim faaliyeti arasındaki ilişki çok eskilere gider. Aristoteles, *Metafizik*’te, bilimin Mısır’da ortaya çıktığını, zira oradaki rahiplerin boş zamanının çok olduğunu söylerken bir şekilde bu ilişkinin tarihine de işaret etmiştir. Bu ilişki Ortaçağ boyunca da böyle olmuş, bilgi ve bilim denilince öncelikle din adamları ve onların yürüttüğü faaliyetler akla gelmiş; kütüphaneler ve kitaplar genellikle manastır ve medrese gibi dini nitelikli kurumlarda bulunmuştur. Bu şekilde bilgi ve (b)ilim denildiğinde, öncelikle dini bilgiler anlaşılmiş, bu bilgi alanı Hıristiyanlıkta “dogmatik”, İslam dünyasında “naklî ilimler” olarak adlandırılmıştır. İlimin, dini bilgilerle özdeşleştirilmesi, bilgi alanlarıyla din adamlarının ilgilenmesi, din ile bilim arasında sıkı bir bağ oluşturmuştur. Bunun yanında varlığa yönelik sorular sormaları ve cevaplar aramaları, onları aynı faaliyet alanı içinde bir araya getirmiş, her ikisinin de varlığa, evrene, hayata, insana ilişkin entelektüel ilgileri olmuştur. Sordukları sorular, sorma ve araştırma yöntemleri her ne kadar farklı da olsa sonunda varlığı, evreni ve

insanı anlamaya çalışmışlar, bu da onlar arasında doğal bir ilişki oluşturmuştur. Öte yandan dinin, kendi sınırları dışına çıkarak yanlış bir yorumla kendi özünden uzaklaşması, giderek her şeyin üstünde katı bir baskı ve denetleme aygıtına dönüşmesi; sanatın, bilimin, felsefenin ve tüm entelektüel faaliyetlerin bu denetim mekanizmasından pay alması da onlar arasındaki ilişki biçimlerinden bir başkasını oluşturmuştur.

1. Geçen Yüzyılın Temel Sorunu: Din ve Bilim İlişkisi

19. ve 20. yüzyıl din ve bilim ilişkilerinin en çok sorgulandığı dönem olmuştur. Konuya ilişkin yazılan eserler arasında Hıristiyanlığın bilimle ilişkisini irdeleyenler olduğu gibi, İslamiyet'in bilimle ilişkisini ele alan eserler de olmuştur.

Tahmin edilebileceği gibi bu konuda iki görüş öne çıkmıştır. İlkinde din ve bilim arasında bir çatışmanın olduğu, dinin bilimin gelişmesine engel teşkil ettiği, ikincisinde ise özellikle Müslüman entelektüeller tarafından dile getirilen dinin bilimi desteklediği ve teşvik ettiği görüşüdür. Bu tartışmalar Batı'da Aydınlanma dönemi ile birlikte başlamış, materyalizm ve pozitivismle birlikte alevlenmiş, zaman içinde konuya ilişkin önemli eserler kaleme alınmış, konferanslar verilmiş, yayınlar yapılmıştır. Bu çalışmalardan öne çıkan ikisi Ernest Renan'ın *İslam ve Bilim (L'İslamisme et la Science)*¹ diğeri ise J. William Draper'in *Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi (History of the Conflict Between Religion and Science)* isimli eseridir.² Renan söz konusu çalışması ile pozitivist yaklaşımı İslam'a uyarlarlarken Draper, *Din ve Bilim Çatışmasının Tarihi* isimli eseriyle Hıristiyanlığı, özellikle de Katolikliği merkeze alır. Her iki esere de Osmanlı aydınları tarafından cevaplar yazılmış, reddiye ve eleştiri niteliğinde eserler kaleme alınmıştır. Bunlardan biri Namık Kemal'in *Renan Müdâfaanamesi*, diğeri ise bu çalışmada ele alacağımız Ahmet Mithat'ın *Nizâ-ı İlm ü Dîn* adlı eseridir. *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'de Ahmet Mithat, Draper'in tezi üzerinden genelde din ve bilim, özelde İslam ve bilim ilişkilerini sorgulamaya çalışmıştır.

Bu çalışmanın konusunu Draper'in eseri ve Ahmet Mithat'ın eleştirileri bağlamında din ve bilim ilişkilerini gözden geçirmek olarak saptayabiliriz. Yukarıda verilenlerin yanında konuya ilişkin sorulabilecek sorular şunlardır: Din ve bilim arasında bir çatışma var mıdır? Varsa kaynağı nedir, hangi konularda ortaya çıkar? Din bilimin karşısında mı, yoksa yanında mı yer alır? Karşındaysa bunun gerekçeleri nedir? Dahası din ve din kültürü, bilim ve

¹ Renan 1883 yılının Mart ayında Sorbonne Üniversitesinde verdiği bu konferansta İslam ülkelerinin bilimdeki, düşüncedeki, eğitimdeki, uygarlık yolundaki geriliğini İslamiyet'e bağlar (Renan, 1946: 184-185). Namık Kemal, aynı yıl içinde *Renan Müdâfaanamesi* isimli eseriyle Renan'ın iddialarına cevap verir (Bkz. Namık Kemal, 1989).

² Draper bu eserinde daha önce yayımladığı *Avrupa'nın Entelektüel Gelişiminin Tarihi (History of the Intellectual Development of Europa)* isimli eserinde kullandığı İlkçağ, Ortaçağ Hıristiyan, Ortaçağ İslam (İman Çağı), Yeniçağ/Modern Çağ (Akıl Çağı) ilişkin felsefe, din ve bilim tarihine ilişkin zengin birikimi, din ve bilim çatışması bağlamında yeniden düzenler ve bir araya getirir.

bilimcilik (*scientism*) arasında bir ayırım yapmamız gerekir mi? Din ve din kültürü, bilim ve bilimci yaklaşım arasında nasıl bir fark vardır? Din ve bilim çatışmasından ne anlamamız gerekir? Bu çatışma kendisini nasıl üretir, nerede kaynağını bulur? Çalışmada bu ve benzeri sorulara cevap aranacaktır.

2. Ahmet Mithat'ın Reddiyesi

Tarihte pek çok “savunma” (*apologia*) örneği vardır. Bunlardan en çok bilineni Sokrates’in, kendisini idama mahkûm eden Atinalılar karşısında yaptığı, “Şimdi ayrılık vaktidir; ben ölmeye siz yaşamaya. Hangimiz daha iyiye gider; Tanrı’dan başka kimse bilmez bunu.” diye bitirdiği ünlü savunmasıdır (Platon, 2002: 61). Romalı askerlerden kaçıp dağlara, mağaralara, yeraltı şehirlerine sığınan ilk Hıristiyanların kendi haklarındaki ithamlara verdikleri cevaplar da *apoloji* örnekleri arasında yer alır. Savunma ya da *müdâfaa*, bir saldırı karşısında gösterilen reflekstir. Kişilerin, kültürlerin kendilerini savunması, felsefelerin ve dini inanışların kendilerini savunması gibi farklı tür ve alanlarda savunmalar vardır. Edebiyat ve düşünce dünyamızda da bir “*apoloji* geleneği” olduğunu söylemek gerekir. Namık Kemal’in *Renan Müdâfaanamesi*, Ahmet Mithat’ın *Müdâfaa* ve *Nizâ-ı İlm ü Dîn* adlı eserlerini örnek olarak gösterebiliriz. *Müdâfaa*, bir yandan geleneksel “reddiye” tarzını sürdürürken, diğer yandan da belgelere dayalı şekilde, diyalektik bir düzen içinde, öne sürülen görüşlerin çürütülmesini ve farklı bir yaklaşımın öne çıkarılmasını esas alır. “Savunma”, duruma göre bir reddiye, duruma göre bir eleştiri, duruma göre bir felsefe, duruma göre bilimsel çalışmadır; ama her hâlükârda “yanlış anlama”nın önüne geçmek isteyen eleştirel bir yaklaşımdır.

Kendi döneminin materyalist ve pozitivist felsefeleri karşısında görüşlerini geliştirme ve ortaya koyma ihtiyacı hisseden Ahmet Mithat, *Müdâfaa* isimli eserinde İslamiyet’in çeşitli fikir cereyanları karşısında savunusunu yapar.³ Kitabın kapağında şu ifade yer alır: “Ehli İslam’ı Nasrâniyete davet edenlere karşı kaleme alınmıştır” (Ahmet Mithat, 1300). O, bu çalışmaları esnasında, “mütecâviz değil müdâfi bir karakter gösterir” (Okay, 1989: 235). Benzer şekilde *Nizâ-ı İlm ü Dîn*’de de bir “müdâfaa” durumu söz konusudur. Onun eserlerinde sadece içtenlikli bir inanç savunusu ile değil, kendi çağının ruhunu okumuş, insanlık tarihinin sorunlarını dini, felsefi ve bilimsel boyutu ile kavrayabilmiş bir Osmanlı aydınının fikir çalışması ile de karşılaşırız. Dinî duygunun etkisini yitirdiği, inançlı olmanın masallara, mitolojiye, eskilerin adet ve geleneklerine uymak olarak değerlendirildiği,

³ Hilmi Ziya Ülken, Ahmet Mithat’ın düşünsel gelişimini *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* isimli eserinde şu şekilde açıklar: “Ahmet Mithat *Dağarcık*’ta materyalizme meyilli olduğu hâlde hayatının ikinci devresinde İslam ahlakına ve doktrinine bağlı kuvvetlendi ve ilk fikirlerinden vazgeçerek *athéisme* ve *matérialisme*’i savunan yazarlara hücum etti. [...] Fikirlerinde tanrısızlıktan dinciliğe, materyalizmden spiritüalizme doğru bu keskin değişime, sonraki yazılarında gittikçe kuvvetlendi” (Ülken, 1992: 115).

modernliğin yeni kavram, moda ve uygulamalarla yüceltildiği, inanma tutumunun müstehzi bir açıklama ile belirli bir zekâ ve zihin seviyesi ile özdeşleştirildiği⁴ dönemde söz konusu savunuyu yapmak, kendi başına anlamlıdır. Ahmet Mithat'ta kendi zamanının aydın ruhunun aksine Batı hayranlığı söz konusu değildir. O, ürettiği eserlerle zamanın moda akımlarının nakilciliğini yapmamış, aksine çalışmalarıyla her zaman yerli bir kimlik (Müslüman-Osmanlı kimliği) ortaya koyabilmiş (Tüzer, 2015: 59, 139); din, felsefe, ahlak ve aile gibi kimliği oluşturan değerlerin batı medeniyeti karşısında savunusunu yapabilmiştir (Okay, 1989: 12). Bu tutum pozitivism, materyalizm gibi dönemin güçlü Batılı fikir hareketleri karşısında, geleneksel olanın ve dinî inanışın savunuculuğunu yapmanın istihza ile karşılandığı bir dönemde zor bir tercih olmuştur. O, Batılı cereyanlara kapılmadığı gibi geniş bilgi ve kültürüyle Batılı fikir hareketlerine eleştiriler de getirebilmiş güçlü aydın kimliği ile de karşımıza çıkar.

3. *Nizâ-ı İlm ü Dîn*

Nizâ-ı İlm ü Dîn'e pek çok açıdan yaklaşılabılır.⁵ O, bir tercümedir, bir telifdir; bilgileri derleyip toparlayan bir eğitim öğretim kitabıdır; kendi zamanının sorunlarını tartışan bir düşünce ve felsefe eseridir. Ahmet Mithat, onu Draper'e bir cevap olarak niteler. Bu cevapta eleştiri (*tenkit*) vardır, yorum vardır, ilave (*zeyl*) vardır, düzeltme (*tashih*) vardır. Bir bütün olarak bakıldığında onda aynı zamanda bir katılım ve onaylama olduğu da görülebilir. Başka deyişle Ahmet Mithat, üzerinde çalıştığı eserin görüşlerini tümüyle reddetmez, yer yer onaylar ve onlara katılır da.

Ahmet Mithat'ın "Mukaddime"de belirttiğine göre, eserin ortaya çıkmasına dönemin önemli yazar ve düşünürlerinden "ma'nevi kızımız" diye nitelendirdiği ve hakkında müstakil bir eser kaleme aldığı Fatma Aliye Hanım vesile olmuştur (Ahmet Mithat, 1311: 3-4).⁶ Onu 2000 sayfa tutarında dört ciltlik bu eseri tercüme ve telif etmeye yönelten başka nedenler de vardır kuşkusuz; bunlardan en önemlisi zamanın yaygın tartışma konularından biri olan din ve bilim çatışmasının İslam kültürü açısından ele alınmasının gerekliliğidir. Ahmet Mithat'ın "beşinci bab'a tarafımızdan zeyl" diye nitelendirdiği *İslam ve Ulum* başlıklı ek, müstakil bir

⁴ J. William Draper, *Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi*'nin önsözünde, inanmak veya inanmamak durumu ile bireylerin zihinsel seviyesi arasındaki korelasyonu "Avrupa ve Amerika'da bilinç durumu yüksek sınıfların zekâ seviyesini her kim yakalamışsa, umumi dini inanıştan büyük ve artan bir hızla kopuş olduğunu fark etmiş olmalıdır" şeklinde kurar (Draper, 1875: v).

⁵ Referanslarda *Nizâ-ı İlm ü Dîn* cilt numaralarıyla birlikte NİD1, NİD2, NİD3, NİD4 olarak gösterilmiş, alıntılarda sadeleştirmeler köşeli parantez içinde verilmiştir; transkripsiyon ve sadeleştirmelerde eldeki mevcut metinden yararlanılmıştır.

⁶ "Kerime-i ma'nevîyemiz Fatma 'Aliye Hanımefendi Hazretleri bir gün esnâ-yı mübâhasede [konuşma esnasında] bi'l-münâsebe: "Draper'in "İlim ve Dîn Arasında Münâza'a" nâm eserini gördün mü?" diye îrâd eyledikleri su'âle taraf-ı 'âcizânemizden cevâb-ı nefy [olumsuz cevap] almaları üzerine kitâb-ı mezkûru ihdâ ederek [hediye ederek] ba'del-mütâla'a [okuyup inceledikten sonra] hâsıl olacak mülâhazât-ı 'âcizânemizin [görüş ve değerlendirmelerimizi] dahi kendilerine tebliğini iltimâs eylediler" (NİD1: 4).

eser niteliğindedir (NİD2: 234-453)⁷. Bu özelliği ile *Nizâ-ı İlm ü Dîn* dönem açısından İslam kültürü içinde din ve bilim ilişkilerinin sorgulandığı en hacimli ve en derinlikli eser niteliğindedir. Onun tercüme ve telifine neden olan etkenlerden bir başkası, Ahmet Mithat'ın Draper'in söz konusu eserine duyduğu ilgidir. Dönemin entelektüel havası gereği din ve bilim ilişkisini sorgulayan pek çok eser yazılmış; bunlardan birçoğu pozitivism ve materyalizmin temel tezi olan dinlerin bilimi, kültürü, eğitimi, medeniyeti engellediği görüşünü yinelemekten öteye geçememişlerdir. Draper'in belirli bir bağnazlığa düşmeden konuyu benzerlerinden daha ciddi, daha bilimsel, daha felsefi bir tutumla ele alması, Ahmet Mithat'ı *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'i tercüme ve telif konusunda teşvik etmiştir. Ona göre “Bu adam hakikaten pek ‘âlim ve taharriyyât ve tettebbu‘ât-ı ‘amîka ile ‘ilim ve ‘irfânı müzeyyen [bilgili, araştırma ve inceden inceye araştırıp tetkik etme ile bilim ve irfanı zengin] bir zattır” (NİD1: 8). Aynı övücü sözleri *Bilim ve Din Arasındaki Çatışmanın Tarihi (History of the Conflict Between Religion and Science)* için de sarf eder. Ona göre “bu eser Draper'in diğer eserlerine üstün geldiği gibi aynı konuda yazılan diğer eserlere de üstün gelmiştir”(NİD1: 6).

Ahmet Mithat, Draper'in din ve bilim arasında çatışma olduğu yönündeki temel tezine katılmamakla birlikte söz konusu eserde ortaya çıkan görüşleri son derece önemser, çözümlerinin ufuk açıcı olduğunu düşünür: “Evet, bu hüküm bi't-tabi' dînin ‘aleyhinde ve ‘ulûmun lehinde bulunuyor ise de⁸ esnâ-yı muhâkemedede edyân ve ‘ulûma [değerlendirme esnasında din ve bilimlere] o kadar mühim sözler söyletiyor ki bunları işitmek bu münâza‘ayı [tartışmayı] görmek muhibb-i hikmet ve ‘âşık-ı hakikat olanlar için pek ziyâde mûcib-i ehemmiyet” arz etmektedir (NİD1: 9). Ahmet Mithat, Draper'in eseriyle karşılaşmamış bile olsa, kendi zamanının önemli konularından biri olan din ve bilim çatışması konusuna, tıpkı diğer konulara ilgi duyduğu gibi ilgi duyacak, bu konuda yeterli donanımı ve görüşü olan bir kişidir. Kaldı ki *Müdüfaalarım*'da daha önceden benzer konuları ele almış ve tartışmıştır. Draper'in eserinin onu bu konuda teşvik ettiğini, konuyu ele almasını kolaylaştırdığını söyleyebiliriz. Bütün bunların yanında sorunun toplum ve kültürde bir karşılığının olması Ahmet Mithat'ı söz konusu eserle ilgilenmeye yönelten en önemli etken durumundadır. Onun her yorum ve değerlendirmesinde bu sahih tutumun etkileri görülebilir. O, eleştirilerini,

⁷ Bu açıklamalarda kendi mülahazaları yanında kendi döneminin önemli din bilginlerinden Musa Kazım Efendiden aldığı Gazali ve İbn Rüşd tartışması hakkında derli toplu kategorik bilgiler de yer alır. Bu kategorik bilgiler başlıca evrenin ezeli ve ebedi olup olmadığı, ruhun ölümsüz olup olmadığı, filozofların alem için bir yaratıcının gerekliliğini ispatlayıp ispatlayamayacakları konularda merkezleşir (NİD2: 322-435). Bu çalışmada İbn Rüşd'e ve onun görüşlerine karşı olumlu bir tutum ve tanıklığın sergilenmesi Ahmet Mithat'ın bilgeliğini, sağduyusunu ve aydın kişiliğini yansıtır. *İslam ve Ulum*'da başlıca Gazali ve İbn Rüşd tartışması üzerinde durulmakta, evrenin yaratılıp yaratılmadığı, ruhun ölümden sonraki durumu, Allah'ın tekilleri bilip bilmediği konusu gibi konulara değinilmekte, sonuçta İslam kültürü içinde ortaya çıkan yaygın tutumun aksine İbn Rüşd'de karşı, inançlı bir kişi karşısındaki tanıklık ortaya çıkar. Bu tutum Ahmet Mithat'ın bilgeliğinin ve entelektüel kişiliğinin bir özelliği olarak görülebilir.

⁸ Russell da konuyu, “Copernicus'un gününden bu yana bilim ile dinin her çatışmasında bilimin üstün çıktığını gördük” diye dile getirir (Russell, 1983: 71).

düşüncelerini sadece din temelinde ortaya koymaz; zira engin bilgi ve birikimi oldukça geniştir; *Nizâ-ı İlm ü Dîn* bu geniş birikimin tezahürü olarak ortaya çıkar. Ona göre İslamiyet'in bilime, felsefeye, kültüre bakışı açıktır; araştırmaya, incelemeye, soruşturmaya bakışı nettir: "Sakin zann olunmasın ki Draper'in dû-çâr-ı ta'n u teşnî'i olan [kötülediği ve ayıpladığı] Katolik pâpâsları gibi biz dahi esâsen 'ulûm ve ma'ârifin 'aleyhindeyiz! Hâşâ! Bu muhâkemâtın ilerisinde dahâ ne 'acîb ve garîb şeyler görülecektir ki fikirler meyiller o zamân dahâ ziyâde vüzûh ile anlaşılacak ve inşâ'allahu te'âlâ iki bin senedir bunca hikmetlerin hall edemedikleri hakîkat-ı kat'ıyyeyi hikmet-i İslâmiyyenin nasıl hall eylediği görülecektir" (NİD1: 125-126). İslam öğretisi, bilimle meşgul olmayı değil olmamayı, bilime emek vermeyi değil ona ilgisiz kalmayı din karşıtı bir tutum saymıştır; asıl sorun, asıl çatışma, İslam'ın bilimle ilgilenmesinde değil, ilgilenmemesindedir. Bilmek ve araştırmak, insandaki, tabiattaki ve evrendeki gizli ayetleri bulup ortaya çıkarmaktır. İslam bilimle, eğitim ve öğretimle meşgul olmayı, en yüce ibadet tarzlarından biri olarak görmüş, her kötülüğün anası olarak değerlendirdiği cehaleti hiçbir şekilde hoş karşılamamış ve yok edilmesini öncelikli hedefleri arasına almıştır. Buna göre asıl mücadele ve çatışma din ile bilim arasında değil, din ile cehalet arasındadır. Din kaynağını bilme, anlama ve kavrama gücünde bulur. Din bilerek ve anlayarak inanmayı teşvik eder. Ahmet Mithat, bilimi iman için bir destek noktası olarak görmez, ancak bilme durumunda inanmanın güç kazanacağını söylemek ister. Bilmek ve anlamak, iman için bir alternatif değil, beslenme noktasıdır. Dinin cehaleti teşvik etmesi, beslemesi düşünülemeyecek şeydir. Bu yaklaşım içinde, tıpkı Kant'ta olduğu gibi, anlama yetisinin sınırlı olduğu, metafiziğe ilişkin konuların anlama yetisinin sınırları içinde bilinemeyeceğini bilme de vardır (Kant, (1983: 124, vd.).

Bu çerçevede Ahmet Mithat, Draper'in eserini yer yer çevirerek özetlemiş, cevaplar ve eleştiriler yazmıştır. O, bu çaba içinde bir çevirmen, yorumcu, eleştirmen, aynı zamanda da *Ulum ve İslam* isimli yeni bir eserin yazarı olarak karşımıza çıkar. Bu özelliği ile kitap içinde kitap olan *Nizâ-ı İlm ü Dîn* sadece bir sohbetin sıradan akışı içinde Fatma Aliye Hanım'a verilmiş bir sözün yerine getirilmesi değil, İslam toplumlarına, hatta tüm insanlığa karşı duyulan sorumluluğun da ifasıdır.

4. Bir Kavram Çalışması: Din ve Din Kültürü Ayrımı

Draper'e göre din ve bilim çatışması en çok Katoliklik bağlamında kendini göstermiştir. Bu, öncelikle tarih içinde Katolikliğin bilimsel gelişmelere diğerlerinden daha çok kapalı bir tutum sergilediği anlamına gelir; ama şöyle bir anlama da gelebilir: Özellikle Rönesans'tan sonra, bilimsel çalışmalar daha çok Katoliklik dairesi içinde kendini

göstermiştir. Gerçekten de söz konusu gelişmeler kilise öğretileri ile savaşım içinde, ağır Engizisyon cezaları karşısında büyük cesaret örneği sergilenerek gerçekleştiğinden, bilim ve din çatışmasında, Katoliklik daha çok ön plana çıkmıştır.⁹ Bu açıdan bakıldığında din ve bilim tartışmasına katılması için İslâmî bakış açısını benimseyen Ahmet Mithat'ın önemli bir nedeni yokmuş gibi görünür. Onun tartışmaya katılması için teşvik eden en önemli neden nihayetinde İslam'ın da bir din olması, bir başkası da Draper'in kendi felsefesinin bir eseri olarak din ile din kültürü arasında bir ayrıma gitmeden doğrudan dinleri bilime karşı göstermesi; sadece bir din olarak Hıristiyanlığın değil, İslamiyet'in ortaya çıkması ve gelişmesini de kendi pozitivist felsefesi açısından yorumlamasıdır. Ahmet Mithat şöyle der: "Draper muhakemeyi bilim ile umumiyetle *din* arasında yürütmüş, bizi de çatışmadan hissedar eylemiştir." Bunların sonucunda, Ahmet Mithat, özellikle İslamiyet açısından zamanın din ve bilim çatışması konusuna katılmak, tartışmanın tarafı olmak ister. Ona göre İslamiyet bilimle çatışma bir yana, ona dört elle sarılmış ve onun gelişmesine yüzyıllarca hizmet etmiştir. İslam kültürü içinde, yöneticiler, tıpkı Abbasi Halifesi Me'mun ve Endülüs Halifesi III. Abdurrahman döneminde olduğu gibi bilime ve medeniyetin gelişimine büyük katkılar sağlamışlardır: "Avrupaca 'ulûmun hükûmat ile olan münâsebeti hakkında Draper'in yukarıdaki fıkrada beyân eylediği sûret dahi bizdeki sûrete benzemez. Bizde 'ulûm ve funûn cümleden ziyâde hükûmetler sâyesinde perveriş [ilerleme] bulmuştur. Mülûk-ı Emeviyye ve hulefâ-yı 'Abbâsiyyeden hulefâ-yı 'Osmâniyyeye kadar İslâm'dan hiçbir hükûmet görülmemiştir ki 'ulûmu himâyet ve terakkiyyâta hizmet etmemiş olsun" (NİD1: 26-27).

Ahmet Mithat, itiraz ve eleştirilerini iki konuda yoğunlaştırır: İlki din ile bilimin kendi doğalarında olmayan şekilde birbirine karıştırılması, ikincisi ise Draper'in din ve din kültürü arasında bir ayrıma gitmemesi, din kültürünü doğrudan din olarak algılamasıdır.

Ahmet Mithat, din ve bilimin birbirinden farklı ve birbirine benzemeyen doğalara sahip olduklarını, bilimi dine (Ortaçağ'da olduğu gibi), dini bilime (Modern Çağda olduğu gibi) sunmanın; bilimi dinle, dini bilimle sınımanın felsefi ve bilimsel bir dayanağı olmadığını düşünür. Bilim, evreni anlama yolunda kendi gelişim süreci içinde evrilerek ilerlemekte, sorularına yeni sorular ve çözümler ekleyerek gelişimini sürdürmektedir. Onu dinle kıyaslamanın, dinin sorularına cevap olarak görmenin veya dinin onayına sunmanın, dine ve bilime bir katkısı yoktur. Dinin soruları ve cevapları bilimin soru ve cevaplarından farklıdır, zira çalışma alanları farklıdır. Kutsal kitapları bir fizik, kimya kitabı gibi görmek,

⁹ Draper, din ve bilim çatışmasında asıl failin Katolik kilisesi olduğunu, Ortodoks kilisesinin sabır ve sükûnetle beklediğini, Protestan kilisesinin zaten hiçbir zaman kendisini bilimin karşısında konumlandığını, aksine onu hoş karşıladığını söyler (Draper, 1875: x). Ahmet Mithat'a göre, "Protestanlığı uluma muvafık göstermek" tamamen yanlıştır (NİD1: 25.). Nitekim Bertrand Russell da *Din ve Bilim*'de Protestan ilahiyatçıların başlangıçta yeni kuramlara karşı tutumlarının hiç de Katoliklerden daha dostça olmadığını belirtir (Russell, 1983: 34).

dini astronomi bilgisiyle karşılaştırmak yanlıştır.¹⁰ Din insanın varoluşu ile başlayan ilahi bir gelenektir. Modern bilim ise 1600'lü yıllardan sonra ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Din hayatın anlamı, bilim ise nesnelere doğası ile ilgilendir. Din “niçin” sorusuna cevap verir, bilim ise “nasıl” sorusuna cevap arar. Din metafizik, bilim fizik alanda temelini bulur. Onların öz olarak birbirlerini yadsımaları, yok etmeleri, bir birlerinin yerini almaları mümkün değildir. Din kendi öğretisini her zaman bilimsel olmayan belirli bir aşkınlık üzerine inşa eder; bu aşkınlık ortadan kalktığı anda din de ortadan kalkar. Bilim de eğer din üzerinde dinin metafizik boyutunu zedeleyecek şekilde bir takım yargılarda bulunuyorsa, o zaman kendini de yok edecek bir tutum içine girer. “Bilimsel yöntem gözlem ve deneye dayanan bilgiler verir. [...] Şu hâlde fizik ilimleri bize yalnızca maddi sorunlarımızın çözümünde bir dereceye kadar yardımcı ve yol gösterici olabilmektedir. Bu konularda bile tam ve kesin bilgiler vermekte güçlük çektikleri ortadadır. [...] Öyleyse madde ötesi sorunlar karşısında, ilmin çok daha fazla ve çok daha kesin yanılgılara düştüğü inkâr edilemez bir gerçektir. Normal bir zekâyâ sahip herhangi bir insan bile madde ilimlerinden madde ötesi konulara kesin ve güvenilir cevaplar beklemenin, bütünüyle ilim dışı bir davranış olacağını, hatta bunun delice bir iddiadan öteye gitmeyeceğini rahatlıkla anlar.” (Ensari, 1979: 34, 38).

Ne var ki, bir de bilimin “bilimcilik” (*scientism*) şeklini alarak ideolojiye dönüştüğü durumlar vardır. “Bilimcilik”te, bilim kavramı etrafında bir söylem üretilmiş, yukarıda da değinildiği üzere, bilime bilimin tanımında olmayan anlamlar ve işlevler yüklenmiştir. Bunun açık ifadesini Draper’in de içinde yer aldığı pozitivizmde görebiliriz. Pozitivizme göre, insan zihni metafizik, ve dini olmak üzere iki evrelerden geçerek üçüncüsüne, bilimi kendisine şiar edinen pozitif aşamaya gelmiştir. Metafizik ve dini evreler, belirli süre, insanın evrene ilişkin sorularını cevaplamada etkin olmuşsa da, gelinen aşamada bu özelliklerini yitirmişler ve yerlerini bilime bırakmışlardır. Bu yaklaşımda, bilime verilen anlamın salt bilim olmanın sınırlarını aştığı görülebilir. Akımın öncü filozoflarından Auguste Comte kendi pozitivist sistemi içinde bir pozitif din ve bu öğretiye ilişkin akideyi oluşturacak şekilde bir “ilmihâl” (*catéchisme*) yazar (Comte, 1986). Bir başka pozitivist filozofa, Ernest Renan’a göre “bilmek”, semâvî dinlerin “amentü”sünün yerine konulabilecek bir sistemin ilk kavramıdır.

¹⁰ “Cümlesi ‘inde Galileo bir sâhtekâr bir müllid, bir münker-i ulûhiyyet bir kâfir-i galîz olmak üzere ithâm edilmiştir. Bunun üzerine Galileo kendini müdâfa’ için Abbe Castelli nâm râhib-i mu’tebere bir ‘arîza takdîm eyledi. Bu ‘arîzada diyor idi ki Tevrâtlar İnciller nev’-i beşere ‘ulûm-ı riyâziyye vü tabî’iyye kitâbı olmak üzere ‘inâyet buyurulmamışlardır. Belki hikmet-i ahlâkiyyeye delâlet etmek üzere inzâl buyurulmuşlardır” (NİD3, 86). Gordano Bruno *Akşam Sohbetleri* isimli kitabında kutsal kitapların fen öğretmeye mahsus ders kitapları olmadığını, onların dinî ve ahlakî hikmet kitapları olup fizik ve astronomiye ait meselelerde hüküm sahibi sayılmayacaklarını belirtir (NİD3, 128). Ahmet Mithat, Bruno’nun bu sözünü takdir eder, kabul eder. Ona göre semavî kitapların fen dersleri kitapları olmadıkları hakkında Bruno dilinden Draper’in söylediği sözler pek doğrudur. İnsanoğlu bilimsel müfredatı semavî kitaplardan öğrenmeye mecbur ve bununla sınırlı olması gerekirse hiçbir şey öğrenememiş olacağına şüphe etmemelidir. Bundan başka semavî kitaplar yalnız dinî ve ahlakî hikmeti içermekle de kalmaz ve kalmalıdır (NİD3, 131).

Bu yaklaşıma göre hayat için zaruri olan hakikatin temelini inanç değil, yalnız bilim sağlar. “Evet, bir gün gelecek insanlık artık inanmayacak, fakat bilecektir. Şimdi fizik âlemi bildiği gibi metafizik ve manevî âlemi bildiği gün de gelecektir” (Renan, 1965: 16, 112).

Bilim, duyu ve algıya dayandığı, dolayısıyla somut nesnelere üzerine çalıştığı için, bir noktaya kadar kesinlik durumundan söz edilebilir. Ancak dinin böyle bir kesinlik elde edecek alanı yoktur; onun inanç ve iman konusu olması da bu yüzden. Bu nedenle doğal olarak kesinlikten yoksundur. Ahmet Mithat’ın yorumu daha çok bu felsefi zaviyede bulunur. Dinin konuları, pozitif bilimlerin yöntemleriyle değerlendirilip kıyaslanabilecek bir nitelik sunmaz. Nitekim Ahmet Mithat şöyle der: “Bir şey’i ‘şöyledir’ diye ‘bilmek’ başkadır bir şey’i ‘şöyle olmalıdır’ diye ‘düşünmek’ dahi başkadır. Bunun birincisine ‘ilim’ ve ikincisine dahi ‘i’tikâd’ demişlerdir. İ’tikâdiyyâtta ‘ilmiyyât kadar kat’iyyet [kesinlik] olsa idi bu inkisâma hâcet olmaz idi. O hâlde bu mücâdele dahi lüzûm görülmez idi. İ’tikâdiyyâtın ‘ilmiyyât ile birleşmesinde kat’iyyet şöyle dursun kendi hudûdu dâhilinde tevahhodu [birleşmesi] dahi kat’iyyet peydâ edemez.” (NİD1, 206-207). Buna göre inancı inanç kılan özellik, fizik evren üzerinde çalışması ve bilimsel kesinlik sunması değildir; eğer böyle olsaydı, din ve bilim arasında bir ayrım noktası kalmazdı. “Muhâsibler mühendisler fizikçiler ve kîmyâcılar arasında muhâlefet olamaz iken metafizikçiler arasında bin türlü muhâlefetler olur. Binâ-en-‘aleyh hakîkaten ‘âşık-ı hakîkat olan âdemin felâsifenin edyâna edyânın felâsifeye [felsefenin dine dinin felsefeye] muhâlefeti mes’elesinden dolayı üzülmez. [...] Bu tehâlüflerin [ihtilafların] sebebi ise riyâzî ve fizikî olmayıp metafizikî olmasından ya’nî ‘ilmî ve fennî olmayıp tasavvurî ve i’tikâdî bulunmasındandır” (NİD1, 208-209). Ahmet Mithat, din ve bilim ayrımını gerekçelendirmek için şöyle der: “Mes’ele ‘ilme ‘â’id olmayıp îmâna ‘â’id olduğuna göre bizim için şu beyânât-ı ilâhiyye te’yîd-i îmâna kâfidir. Biz bunun hâricindeki mu‘ânideyi [inad] hem cehil ve hem mükâbere [büyüklük taslayarak hakikati kabul etmemek]’ten ‘ibâret görürüz” (NİD2, 435).

Din ve din kültürü ayrımına gelince: Dini öğreti bizzat kendisi olarak dinin ne olduğu sorusuna cevap verebilir. Her din kendi içinden bir “din kültürü” çıkarır. Bu kültür bir bakıma o dinin onlarca olası yorum ve uygulamasından oluşur. Burada dinin ne olduğu kadar, onun nasıl anlaşıldığı ve yaşandığı da önem kazanır. Hatta din kültürü, dinin kendisinden daha çok öne çıkar. Bir nokta gelir ki artık dinin ne olduğu değil, nasıl anlaşıldığı önem kazanır. Ahmet Mithat, asıl sorunun din ile bilim arasında olduğunu düşünmez; onun için asıl sorun, din ile bilim arasındaki ilişkiyi doğru bir zemine oturtmamaktır, dini ve din kültürünü birbirinden ayıramamaktır. Din ve bilim çatışmasına bu ayrımdan yaklaşır. Din ve bilim çatışması derken İslamiyet’in de konuya dâhil edilmesine, din derken, dinin din kültürü ile karıştırılmasına da karşı çıkar; *Nizâ-ı İlm ü*

Dîn'nin temel reddiyesinin bu noktada olduğu söylenebilir. Bazen din kültürü, dinin kendisinde olmayan pek çok yorum ve yaşantı ile doluşabilir. Draper'in ve diğerlerinin sözünü ettiği din ve bilim çatışması, aslında din kültürü ile bilim arasındaki çatışmadır. Zira dinler öncelikle bilmek, anlamak ve öğrenmek üzerine kendilerini inşa ederler, cehalet ve taassup üzerine inşa etmezler. İlimden, hikmetten, irfandan beslenirler, cehaletten beslenmezler.

“Dinin kendisi” ifadesi, onun semavî bir kaynağının olduğu anlayışından hareket eder. Buna göre din insanların bir üretimi değil, ilâhî bağıştır. Dinin anlaşılma ve yaşanma biçimlerinden ortaya çıkan kültür bu asıl kaynağa bağlı da olsa zaman içinde ondan farklılaşabilmekte, yorum ve uygulamada dönüşüme uğrayabilmektedir. Draper, böyle bir ayırım noktasında değildir; zira onun yaklaşımı “dinin kendisi”, “dinin aslı” diye bir ayrımı kabul etmez; ona göre din zaman içinde oluşmuş insanî bir yaratıdır. Ahmet Mithat ise *Tevrat* derken, dünyanın altı günde yaratılışı, yeryüzünün düz ve sabit olduğu gibi evren tasarımlarından söz ederken; Hıristiyanlığın insan merkezli dünya, dünya merkezli evren tasavvurunu ele alırken; Katoliklik, Ortodoksluk ya da Protestanlık hakkında konuşurken, “asıl metin”in ne olduğunu ve ne zaman yazıya geçirildiğini sorgulama, din ve din kültürü arasında bir ayırma gitme ihtiyacı hisseder.¹¹ *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'nin pek çok yerinde bu yönde göndermeler vardır; bu bağlamda din ve bilimin karşıt ve çatışır hâle gelmesini ana metnin, temel öğretinin tahrifi olarak görür. Dolayısıyla ona göre, din ve bilim çatışmasının temelinde dinin kendisi değil, din kültürü bulunur. Bu kültür, bir noktada özü, asıl olanı tahrif eden bir “yanlış anlama”ya dönüşmemiş olsaydı din ve bilim çatışması söz konusu olmazdı. Dolayısıyla, din ve bilim çatışmasını dinde değil, din kültüründe, anlama ve yorumlama biçiminde aramak gerekir. Bu açıdan bakıldığında Yahudiliğin ve Hıristiyanlığın kendinde de bir bilim düşmanlığının bulunmaması gerekir. Ve yine bu açıdan bakıldığında din kültürü içinde bilimin durumu bir dönem çok iyi olabileceği gibi bir başka dönem zayıf kalabilir, bir yorum ve uygulama biçiminde mükemmel olabileceği gibi bir başka yorum ve uygulama biçiminde yozlaşma şeklinde ortaya çıkabilir. Ahmet Mithat'ın *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'de vermek istediği mesaj şu şekilde özetlenebilir: Din etrafında ve din adına üretilen her ne varsa, dinin kendisi değil, dinin teorik ve pratik yorumuna aittir.

5. Din ve Bilim İlişkisini Tartışmak

Draper, dinin bilimi, kültürü, eğitimi, medeniyeti engellediği yönünde bir varsayımdan hareket eder; *Din ve Bilim Arasındaki Çatışmanın Tarihi*, bu varsayımı ispatlamak için

¹¹ Konuyla ilgili olarak *Nizâ-ı İlm ü Dîn*'in üçüncü cildinde, 449, 453, 455, 457, 461, 463, 464, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 471, 472, 473, 477, 478, 517 sayfalarında yer alan tartışmalara bakılabilir.

verilen malumatlardan oluşur. Burada şöyle bir soru sorulabilir: *Nizâ-ı İlm ü Dîn* ile Draper'in dinin bilimi engellediği yönündeki önermesine, dinin bilimi engellemek şöyle dursun, onu büsbütün teşvik ettiğini söyleyerek karşılık veren Ahmet Mithat da acaba başka bir önyargıdan hareket ediyor olabilir mi; bu soruya da bir cevap arayabiliriz. İslam dini bizzat okumak, araştırmak, düşünmek yolunda önerilerde bulunmuş, bunu emretmiş, entelektüel tutumu en yüksek insanî faaliyetler arasında görmüştür; ancak şöyle bir soru da sorulabilir: Eğer ortada bir sorun yoksa İslam toplumlarındaki derin “inkıraz”, medeniyet unsurlarını üretmedeki gerilik, zihinsel ve kültürel kriz nasıl açıklanabilir? İslam kültüründe Kilise ve Engizisyon benzeri bir kurumsallaşma görülme de zaman içinde kimi âlimlerin, bilginlerin, şairlerin yaptıkları çalışmalardan dolayı cezalandırıldıkları, hatta idam edildikleri görülmemiş midir? İşte bu noktada dinî ve din kültürünü birbirinden ayırmanın zarureti bir kez daha ortaya çıkar.

Pozitivist ve materyalist yaklaşımlara göre din, sosyal, siyasi ve ekonomik ilişkiler bağlamında insan zihninin bir gelişim evresi olarak ortaya çıkar. Kant, aklın kendi doğal eğilime muhalif şekilde metafizik sızramalardan kaçınılması gerektiğini söylerken, metafizik bilginin imkânsızlığından da söz etmiş, kendisiyle çelişmemek için metafizik evrenin varlığı ya da yokluğu konusunda bir şey söylememiştir. Aynı kararsızlık daha sonra belirli bir “susku” durumu ile karşımıza çıkan Wittgenstein’de da yinelenir (Wittgenstein, 1961: 150). Pozitivizm, dinler hakkındaki bu açık tutumuyla susku durumunu bozarak kendi kendisiyle çelişme pahasına da olsa söz konusu metafizik bağlantıya geri döner.

Draper, söz konusu suskunluğu bozacak şekilde Hıristiyanlığın ve İslamiyet’in doğuşunu pozitivist bir bakış açısıyla ele alır. Buna göre Hıristiyanlığın doğuşu Roma’nın siyasi ve toplumsal koşullarına bağlı olarak gelişmiştir. “Siyasi anlamda Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu’nun âleme hidayet getirmek amacıyla vermiş olduğu bir hediyeden ibarettir.” derken, Hıristiyanlığın tek Tanrılı mesajını, Roma’nın fethettiği ülkeleri, otoriteye bağlama isteğinin tezahürü olarak görür. Roma, siyasi olarak evrensel bir imparatorluk tasarımı ortaya koymuş, evrensel bir din anlayışı olarak Hıristiyanlıkla bu projesini desteklemeye çalışmıştır (Draper, 1875: 35-36). Roma’nın dağılmasıyla birlikte Hıristiyanlık, doğan siyasi boşluğu doldurmak için yeryüzü krallığına talip olmuş, bu şekilde tartışılmaz güç olarak kilise erki ortaya çıkmış, “inanınların nüfusuyla kendi gücü arttıkça bir takım siyasi emellere de düşmeye başlayıp hükümet içinde bir hükümet, devlet içinde devlet” hâline gelmiştir. Draper’e göre din ve bilim arasındaki çatışmanın doğduğu temel nokta, Hıristiyanlığın göklerin krallığını bırakıp yeryüzü krallığına talip olması, giderek politik bir güç hâlini almasıdır; sorunun temelinde bu vardır (Draper, 1875: 52). Ahmet Mithat da onun bu tespitine

katılır. Ona göre, Hristiyanlığın bir siyasi güç hâlini almaya başlaması, “Kaysere ait olanı kaysere veriniz” temel kuralı terk edildiği günden itibaren başlamıştır. Bu kural ile beraber Hristiyanlık aslî şeklinde korunsaydı kendisiyle bilim ve medeniyet arasına o müthiş ayrılık da girmezdi (NİD1: 19).

Draper, İslamiyet’i rahip Bahira’nın telkinleri ile oluşan bir din olarak görür. Buna göre Hz. Muhammed, ticaret kervanları ile Şam’a gelip giderken konakladıkları Busra’da Bahira’dan Nesturî inanç ilkelerini öğrenmiş, teslis ve diğer konularda Hristiyanlığın içine sızan pagan unsurlarının farkına varmıştır. Önceleri bir Yahudi iken Hristiyanlığa geçen Varaka’dan aynı yönde telkinler almış, Hz. İsa’dan Allah’ın oğlu olarak değil, Meryem’in oğlu olarak söz etmeye başlamıştır. Bu birikime yeni bir form verebilmek için mağaraya çekilip tefekküre dalmış, tefekkür ve inziva ile Allah’ın birliği akidesi çerçevesinde İslam öğretisini oluşturmuştur (Draper, 19875: 79-82).

Görüleceği üzere, Draper, Ahmet Mithat’ın “semavî” veya “ilâhî” olarak adlandırdığı yaklaşımdan farklı olarak kendi pozitivist anlayışına uygun şekilde, Hristiyanlığın ve İslamiyet’in doğuşunu açıklamaya çalışır. Bu iki düşünür ve araştırmacı, din ve bilim derken aynı sözcüklerle konuşsalar da aynı şeylerden söz etmezler ve aynı şeyi anlamazlar.

Sonuç

Konuyu şu şekilde özetlemek mümkün: Draper, bilim tarihi, din tarihi ve felsefe tarihi gibi alanların verilerini kullanarak din ve bilim arasında bir ilişki kurmak ister. Ona göre bu ilişkinin doğası, “çatışma” (*conflict*) ve “husumet” (*antagonism*) ile açıklanabilir (Draper, 1875: vi). Söz konusu husumet vesilesi ile çoğu malumat niteliğindeki kültür ve bilim tarihine ilişkin, daha önce *Avrupa’nın Entelektüel Gelişiminin Tarihi*’nde vermiş olduğu kütüphanelerin yakılması, engizisyon, keşifler, modern bilimin doğuşu gibi konular, genellikle devasa bir söz sarfiyatı oluşturacak şekilde tekrarlanır. Bu düşmanlık ve çatışma nedir, niçin vardır, gerekçesi nedir, din ve bilim arasındaki ilişkinin doğası nedir, gibi sorunlara girilmez. Ancak kabul edilmesi halinde bu tutumu mazur kılacak bir ayrıntı da vardır başlıkta: O, *Din ve Bilim Çatışmasının Tarihi* derken din ve bilim çatışmasını sorgulamayı değil, onun tarihini yazmayı vaat eder görünmektedir.

Ahmet Mithat, *Nizâ-ı İlm ü Din*’i kaleme alırken, eleştiri, yorum ve eklemelerinde İslâmî perspektifi kullanır. Güttüğü en önemli amacın, dönemin öne çıkan entelektüel konularından biri olan din ve bilim çatışması bağlamında İslam’ın bilime, eğitime, kültüre, ilerlemeye yaptığı katkıyı, verdiği değeri vurgulayarak çatışma söylemini belirli bir çerçeve içine almaktır. Bunu normal karşılayabiliriz; zira onun söz konusu kitaba ilgi duymasının ve

Nizâ-ı İlm ü Dîn gibi “devasa” bir çalışmaya girişmesinin temel nedeni, İslam dininin bilimle olan ilişkisini kurarak İslam’ı din ve bilim çatışması bağlamında savunabilmek, getirilen eleştirilere uygun cevaplar verebilmektir. Ahmet Mithat’ın bunda önemli ölçüde başarılı olduğunu söyleyebiliriz, ancak yine de bir bütün olarak bakıldığında onun sözgelimi *İslam ve Ulum* başlıklı çalışmasında, İslam ve bilim tartışmasını, Gazali ve İbn Rüşd üzerinden, *tehafüt* geleneği çerçevesinde sürdürmesi beklentileri karşılayacak düzeyde değildir. Çalışmada İslam kültüründeki inkırazı açıklayabilecek bir tefekkür ve sorgulamanın ortaya çıkmadığı, Draper’in iddiaları karşısında zaman zaman kuru ve içtenlikten yoksun söylemlere giriştiği görülebilir. Bu nedenle *Nizâ-ı İlm ü Dîn*’de, Draper’in devasa söz sarfiyatına eklediği başı sonu belli olmayan cümleleri ve yüzlerce sayfalık malumat yoğunluğu ile kültürdeki inkırazı besleyen ana etkenler eleştirel bir bakışla ortaya konulamamış, temel sorun sorun malumat yığınları arasında gözden kaybolup gitmiştir. Eser bu özelliği ile bir türlü aslı meseleye gelememiş izlenimi uyandırır. Oysa İslam kültür tarihinde ortaya çıkan ve esasında İslam’ın özüne de aykırı olan felsefe ve bilim karşıtı uygulama ve yaklaşımları teşhir etmek, en az İslam’ın bilime yaptığı büyük katkıyı vurgulamak kadar değerli ve vazgeçilmez olurdu.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: *Nizâ-ı İlm ü Dîn* eksikleri ve kusurlarıyla yine de birçok açıdan önemli bir eserdir. O, kimi dinî düşünürlerin¹² bile pozitivist bir bakış açısı benimseyerek, dinlerin bilimin gelişmesini engellediğini söylediği bir dönemde, din bilim ilişkisi sorunsalını, tarihsel, felsefi ve teolojik kökleriyle birlikte, dönemin yaygın tutumunun aksine pozitivist olmayan bir yaklaşımla sorgulamayı başarabilmiştir. Ahmet Mithat asıl sorunun din ile bilim arasında olduğunu düşünmez; zira onları aynı kaynaktan beslenen iki farklı çaba, iki farklı oluşum olarak görür. Onun için asıl sorun, din ile bilim arasındaki ilişkiyi doğru kurmak ve bu ilişkiyi doğru bir zemine oturtabilmektir. Ona göre din ve bilim arasında “çatışma” değil “istismar” söz konusudur. Şu alıntı, *Nizâ-ı İlm ü Dîn*’nin temel fikrinin anlaşılabilmesi açısından önemlidir: “İmdi biz deriz ki mücâdele hakîkat-ı dîniyye hakîkat-ı ‘ilmiyye arasında değildir. O iki hakîkat şey-i vâhid [tek bir nesne]’dir. Her ikisi mişkât-ı vâhiden pertev-endâz olmuş nûr-ı yegânedir [her ikisi bir kandilden saçılmış yegâne nurdur]. Asıl cidâl dîni sû-i tefsîre uğratanlar ile ‘ulûmu sû-i isti‘mâle uğratanlar [asıl savaş dini kötü/yanlış yorumlayanlar ile bilimi kötüye kullananlar] arasındadır. Bunlar varsınlar mücâdeleyi nereye kadar isterler ise oraya kadar götürsünler” (NİD1, 228).

¹² Bu bakış açısı, Cemâlettin Efgânî’nin Ernest Renan’a, onun *İslam ve Bilim* başlıklı konferansını değerlendirmek amacıyla yazdığı mektupta söylediği, aslında sadece İslam’ın değil bakıldığında bütün dinlerin bilimin gelişmesine engel teşkil ettiği, yönündeki görüşüyle örneklenebilir (Bkz. Efgânî, 1995: 169-178).

Kaynakça

- Kant, Immanuel (1983), *Prolegomena*, Çev. İonna Kuçuradi - Yunus Örnek, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Aristoteles (1985). *Metafizik*. Çev. Ahmet Arslan. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Ahmet Mithat (1313). *Nizâ-ı İlm ü Din* 1-4. İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası.
- Ahmet Mithat (1300). *Müdâfaa*. İstanbul. Ahmet Mithat.
- Ahmet Mithat (1311). *Fatma Aliye Hanım Yahut Bir Muharrire-i Osmaniye'nin Neşeti*. İstanbul: Kırk Ambar Matbaası.
- Cemâleddin Efgânî, (1995). "Renan'a Cevap". Alaeddin Yalçinkaya, *Cemâleddin Efgânî*. İstanbul: Sebül Yayınları, ss. 169-178.
- Comte, A. (1986). *Pozitivizm İlmihâli*. Çev. Peyami Erman, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Draper, J. W. (1864). *The Entelektual Development of Europa, I-II*. London: Bell and Daldy.
- Draper, J.W. (1875). *History of the Conflict Between Religion and Science*. New York: D. Appleton And Company.
- Ensari, F. (1979). *İslam Açısından Bilim ve Felsefe*. Çev. Cemâl Arağaçlı. İstanbul: Çığır Yayınları.
- Kant, Immanuel (1983), *Prolegomena*, Çev. İonna Kuçuradi - Yunus Örnek, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Namık Kemal (1989). *Renan Müdâfaanâmesi*. Haz. Abdurrahman Küçük. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Okay, O. (1989). *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Mithat Efendi*. İstanbul: Milli eğitim Bakanlığı Yayınlar.
- Plato (2002). *The Trials of Socrates (The Apology of Socrates)*. Ed. C.D.C. Reeve. Indianapolis/Cambridge: Hackett Publishing.
- Renan, R. (1965). *Bilimin Geleceği I*. Çev. Ziya İhsan. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Renan, E. (1946). "İslamlık ve Bilim", *Nutuklar ve Konferanslar*'da. Çev. Ziya İhsan, Ankara.
- Russell, B. (1983) *Din ve Bilim*. Çev. Akşit Göktürk. İstanbul: Say Yayınları.
- Ülken, H.Z. (1992). *Türkiye'de Modern Düşüncenin Tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Tüzer, İ. (2014). *Ahmet Mithat'ın Anlatılarında Kimlik İnşası ve Modernizm*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Wittgenstein, Ludwig (1961). *Tractatus Logico-Philosophicus*, Çev. D. F. Pears ve B. F. McGuinness, London: Routledge-Kegan Paul.